

Het natuurontwikkelingsdebat

Citation for published version (APA):

Wackers, G., van Hoorn, T., & Bijker, W. E. (1997). Het natuurontwikkelingsdebat: dilemma's van een open leerproces. In *Natuurontwikkeling, Waarom En Hoe?: Verslag Van Een Debat* (pp. 41-58). Rathenau Instituut.

Document status and date:

Published: 01/01/1997

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

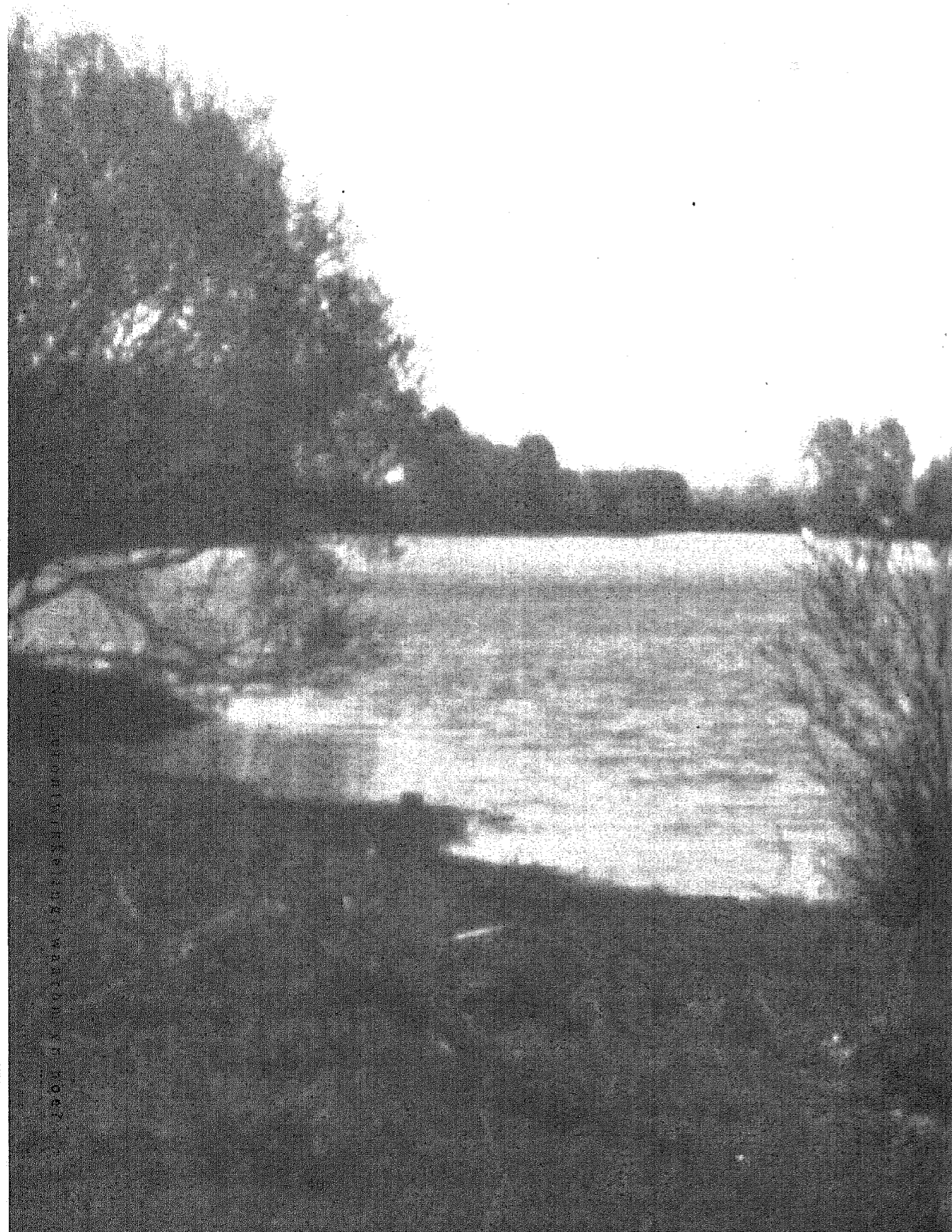
www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

2 Het Natuur- ontwikkelingsdebat: dilemma's van een open leerproces

G. Wackers, mw. T. van Hoorn en W.E. Bijker
Universiteit Maastricht, Faculteit der Cultuurwetenschappen,
Vakgroep Maatschappijwetenschap en Techniek

Inleiding

Het door het Platform Wetenschap en Ethiek (verder Platform) georganiseerde debat over natuurontwikkeling heeft met de slotverklaring een concreet product opgeleverd. In dit hoofdstuk willen we niet het product maar het proces van het natuurontwikkelingsdebat evalueren. Dit doen we door het debat te beschouwen als een open leerproces. In de volgende paragrafen bespreken we een aantal punten die te maken hebben met de dilemma's bij het organiseren van een open leerproces als dit natuurontwikkelingsdebat.

Dit natuurontwikkelingsdebat is een *leerproces* in verschillende opzichten en dit leerproces is bovendien *open* in verschillende opzichten.

In de eerste plaats is dit debat een leerproces voor het panel omdat het inhoudelijk gaat over natuurontwikkeling. En het is open omdat het onderwerp natuurontwikkeling een open agenda heeft. Dat maakt dat het debat geen instrument is in de zin van bijvoorbeeld een 'meningenmachine' of een 'draagvlakmachine'.

Niet alleen voor het panel is het debat een leerproces maar ook voor het Platform. Dit specifieke debat is er één in een reeks waarin het Platform experimenteert met verschillende debatsvormen en van de opgedane ervaringen wil leren. Voor het Platform is het leerproces van dit natuurontwikkelingsdebat open, omdat het debat in de loop van het proces zijn vorm krijgt. Er ligt aan het begin van het traject geen gedetailleerd draaiboek dat onder strakke regie wordt uitgevoerd.

Gaan we nog een stap verder dan kunnen we zeggen dat dit debat ook deel uitmaakt van een leerproces van de Nederlandse samenleving. Het gaat dan om het ontwikkelen van andere manieren, dan bijvoorbeeld het wetenschappelijk advies, om ingrijpende voornemens over techniek- en wetenschapontwikkeling te toetsen. Dit maatschappelijke leerproces wordt bevorderd wanneer het debat plaatsvindt in een arena die open is voor media, maatschappelijke organisaties en publiek. Het groeps(ler)proces dat zich binnen het panel van 32 personen afspeelde was dus niet een doel op zich, en evenmin uitsluitend verbonden met natuurontwikkeling.

Bij het organiseren van dit open leerproces werd gelijktijdig langs twee verschillende dimensies gewerkt: vorm-inhoud enerzijds, intern-extern anderzijds. Vorm en inhoud hangen uiteraard met elkaar samen. De vorm van dit debat wijkt af van eerdere debatten die door het Platform werden georganiseerd. Het meest in het oog springende kenmerk is de heterogene samenstelling van het panel, dat voor de helft uit leken bestaat en voor de helft uit deskundigen en betrokkenen. Inhoudelijk gaat het debat over natuurontwikkeling. De aard van het onderwerp *natuur en natuurontwikkeling* maakt dat ook buiten de kring van wetenschappelijken of beleidsdeskundigen andere ervaringen, belevingen en deskundigheden over natuur aanwezig zijn, die ingebracht kunnen worden. Het zijn dus niet alleen de leken en betrokkenen in het panel die moeten leren. Een stoomcursus natuurontwikkeling of ecologie voor de leken om in vakjargon met de deskundigen te kunnen discussiëren, zou de doelstelling van deze debatsvorm hebben ondergraven.

Naast deze vorm-inhoud-dimensie speelt bij het organiseren van het debat ook de intern-extern-dimensie een belangrijke rol. Enerzijds is er steeds veel aandacht geweest voor het groepsproces binnen het panel. Anderzijds is er gewerkt aan het wekken van belangstelling voor het debat in de media en bij organisaties op het terrein van natuur en landschap. Die externe belangstelling voor het debat zou zich niet alleen moeten richten op de inhoud - wat het panel te melden zou hebben over natuurontwikkeling - maar ook op de experimentele vorm van het debat.

2.1 De dubbele onzekerheid van een open leerproces

De organisatie van open leerprocessen brengt altijd enige onzekerheid en organisatorische onvoorspelbaarheid met zich mee. Deze onzekerheid is dubbel, omdat zij zowel vorm als inhoud betreft. Panelleden wordt gevraagd om deel te nemen aan een debat over natuurontwikkeling. Binnen dit brede thema kunnen zij hun zwaarte-

punten en probleemstellingen formuleren. Aan het begin van het proces weten de panelleden wat inhoudelijk van hen verwacht wordt. De vorm wordt tijdens het proces gegoten. De vorm en inhoud van het eindproduct, waarover gesproken wordt in termen van een *slotverklaring* of een *Bericht aan het parlement*, is niet van te voren gedefinieerd. De organisatoren van het open leerproces hebben vanzelfsprekend het onderwerp van het debat inhoudelijk verkend. Zij hebben zich een mening gevormd welke probleemstellingen, aspecten en perspectieven voor deze vorm van debat geschikt zouden zijn. Toch leggen zij het panel geen agenda op. De panelleden hebben de vrijheid om eigen leerdoelen te formuleren en te zoeken naar informatie, ook bij externe deskundigen. Bij de organisatoren leeft de hoop dat het panel niet de door literatuur en deskundigen gebaande wegen volgt, maar nieuwe dingen doet en daardoor een herkenbare bijdrage levert aan de maatschappelijke oordeelsvorming over natuurontwikkeling.

Het is voor organisatoren en panelleden beiden, belangrijk om met deze onzekerheid om te leren gaan en niet te vervallen in gesloten processen. In gesloten leerprocessen wordt door vooraf inhoudelijke doelstellingen te formuleren een doel gesteld, dat door middel van hiërarchische organisatie, centrale planning en strakke regie bereikt moet worden. Het proces is daardoor wel voorspelbaarder en mogelijk ook beheersbaarder. Als men leren definieert in termen van overdracht en absorptie van kennis, dan is een gesloten proces een efficiënte vorm. Als leren gezien wordt als het verkennen van nieuwe en deels ongebaande wegen dan verdient een open leerproces de voorkeur.

Een *georganiseerd* open leerproces is altijd van beperkte duur. Dat kan een maand, een halfjaar of een jaar zijn. Wordt het tijdspad korter dan wordt de druk op de organisatoren groter en moeten ze al in de voorbereiding keuzen maken, die het panel eigenlijk zelf tijdens het proces zou moeten maken. Om niet onnodig tijd te verliezen maken de organisatoren een voorselectie uit de literatuur, nodigen ze externe deskundigen uit om inleidende verhalen te houden en wordt voor de veldstudies een keuze gemaakt uit natuurontwikkelingsprojecten. Dit voorwerk beperkt natuurlijk de openheid van het proces en de vrijheid van het panel. De kunst is het vinden van een goede balans. Hoe hard of flexibel zijn de gemaakte keuzen? Welke organisatorische vrijheidsgraden heeft het panel.

In de volgende paragrafen beschrijven we hoe bij de organisatie van het natuurontwikkelingsdebat de goede balans gezocht is. In paragraaf 2.2 richten we het zoeklicht op de organisatoren, want zij organiseerden het leerproces niet alleen voor het panel maar ook voor zichzelf. In paragraaf 2.3 bespreken we de beperkingen die de eisen van organiseerbaarheid hebben gesteld aan de vrijheid van het panel. In paragrafen 2.4 en 2.5 gaan we in op het probleem dat in dit debat

het georganiseerde groeps(leer)proces van een heterogeen samengesteld panel gelijktijdig ook een veel breder, maatschappelijk en publiek debat *moest* genereren.

2.2 De hand van de regisseur

Het Platform heeft ervoor gekozen om de organisatie van het debat, zowel inhoudelijk als logistiek, uit te besteden aan *onderaannemers*. Dat heeft voor- en nadelen. Het voordeel is dat op deze manier verschillende deskundigheden aangeboord kunnen worden die aanwezig zijn bij universiteiten, overheidsorganen, andere instituten en bedrijven. Deze door het Platform aangezochte deskundigheid komt in dit natuurontwikkelingsdebat op verschillende plaatsen tot uitdrukking zoals in de begeleidingscommissie en in het organiserend comité.

De verschillende rollen en taken van de onderaannemers zijn afhankelijk van de vraag vanuit het Platform en de positie die ze in de organisatie innemen. De redenen om op de vraag van het Platform in te gaan en te participeren in (de organisatie van) het debat verschillen sterk. Voor een aantal is bijvoorbeeld het debat als experimentele vorm van communicatie tussen overheid en publiek interessant. Voor anderen is het debat interessant in het licht van hun onderzoek naar democratisering van de technologische cultuur en vormen van participatie van het publiek bij besluitvormingsprocessen van grootschalige infrastructuurprojecten. Zo voegt ieder met zijn eigen manier van kijken iets toe aan de pluriformiteit van dit debat. De onderaannemers participeren vanuit verschillende professionele werksituaties en hebben hun eigen agenda's en critici, en zijn niet zelden enigszins eigenzinnig.

De inbreng van deze onderaannemers moet door de coördinator van het Platform, N.E. van de Poll, geïntegreerd en gecoördineerd worden. Dit is een geen gemakkelijke taak want er moet zoveel mogelijk openheid blijven in het debat. Van de Poll heeft geen hiërarchische organisatie in het leven geroepen, die zich hield aan een van te voren vastgesteld draaiboek. Hij heeft gekozen voor een aanpak vergelijkbaar met de regie van een toneelstuk. Er is ruimte voor de inbreng en inzichten van alle betrokkenen. De hand van de regisseur is soms nauwelijks voelbaar. Op andere momenten is hij bepalend en dwingend aanwezig, ook bij dit debat. Van de Poll verzorgt zelf de *casting*. Hij heeft een beslissende stem bij de selectie van de mensen voor de begeleidingscommissie, de organisatie en het panel. Hij bepaalt over welke zaken hij advies vraagt aan de voltallige begeleidingscommissie en welke zaken hij alleen de voorzitter voorlegt. Als regisseur van het debat bepaalt hij of de adviezen uit de begeleidingscommissie, die van de organisatoren of die van de verschillende bijeenkomsten het zwaarst wegen. Tegelijkertijd is hij ook gebonden en verantwoord

verschuldigd aan de adviseurs. Zo ontstaat er bij een goede regie uiteindelijk een product dat voldoet aan de verwachtingen van de regisseur en de producent.

Al voordat de onderaannemers in december 1995 en januari 1996 definitief aangezocht worden maakte het Platform enkele belangrijke keuzen. Weliswaar na discussie met en consultatie van diverse deskundigen die later ook formeel uitgenodigd worden om in de organisatie te participeren. Het debat zal bestaan uit vier fasen: een oriëntatiebijeenkomst, een informatiemarkt, vier veldstudies en het slotdebat. Voor een bezoek van de panelleden aan een natuurontwikkelingsproject valt de keuze in eerste instantie op: Goudplevier, Grensmaas, Schildmeer en het Groene Hart. Schildmeer wordt later vervangen door Gaasterland. Binnen het Groene Hart wordt, in plaats van voor de Nieuwe Venen, gekozen voor Bentwoud. De veldstudie als specifieke vorm om de leerdoelen te realiseren is voor het panel geen optie maar een vast onderdeel van het traject dat zij zullen doorlopen. De organisatie selecteert de vier gebieden op *diversiteit, actualiteit* en *toegankelijkheid*.

De oriëntatiebijeenkomst duurt twee dagen, de informatiemarkt en het veldbezoek elk één dag. De laatste discussies voor het slotdebat beginnen vrijdagavond en gaan door tot in de vroege ochtend van zaterdag. Op deze zaterdag is ook het slotdebat. Hiermee is het aantal dagen dat het panel bij elkaar zal zijn bepaald. De data voor deze bijeenkomsten worden vastgesteld en daarmee ook de duur van de intervallen tussen de bijeenkomsten van het panel. Deze data staan vermeld in de advertentie waarmee kandidaten voor het panel worden opgeroepen. Het Platform stelt de omvang van het panel vast op 32 personen en neemt een principiële besluit over de heterogene samenstelling van het panel. Kandidaten voor het panel worden geselecteerd op de kwalificatie van *leek, betrokkene* of *deskundige* en natuurlijk wordt er gekeken naar de beschikbaarheid op de in de advertentie genoemde data. Het Platform wil een panel samenstellen dat voor ongeveer de helft bestaat uit leken, voor een kwart uit betrokkenen en voor een kwart uit deskundigen, en selecteerde de 32 panelleden uit een aanbod van ca 200 aanmeldingen. In de begeleidende brieven motiveerden de inzenders waarom zij zich aanmeldden en vertelden iets over hun achtergrond. Bij de samenstelling van het panel hield het Platform rekening met opleiding en ervaring, leeftijd, beroep, deskundigheid en betrokkenheid bij de problematiek. Het streven was er daarbij op gericht een zo heterogeen mogelijk panel samen te stellen.

De regisseur staat zijn onderaannemers in de diverse bijeenkomsten, inhoudelijk een grote mate van vrijheid toe. De inhoudelijke vormgeving is het centrale element in de opdracht van het Platform aan de betrokkenen. De Rijksuniversiteit Groningen verzorgt de oriëntatiebijeenkomst, de invulling van de informatiemarkt ligt bij Wageningen,

en Maastricht is gevraagd om het slotdebat vorm te geven. Het organisatiebureau Rostra heeft voor de logistieke organisatie en de Stichting Publiek, Wetenschap en Techniek (PWT) neemt samen met het Platform de publiciteit voor zijn rekening. Samen vormen deze vijf groepen, onder voorzitterschap van Van de Poll, het organiserend comité.

Pas in een laat stadium worden de contracten met de diverse organisatoren gesloten. Er is daardoor maar weinig tijd om de oriëntatiebijeenkomst en de informatiemarkt vorm te geven. De eerste plannen worden per fax en e-mail aan het Platform, de leden van de begeleidingscommissie en de organisatoren van de andere bijeenkomsten gestuurd, van commentaar voorzien en bijgesteld. De organisatoren komen echter pas kort voor de oriëntatiebijeenkomst voor het eerst bij elkaar en het panel is tijdens die eerste bijeenkomst nog niet compleet. Het is dan nog niet bekend wie de veldbezoeken aan Gaasterland en Bentwoud zullen voorbereiden. Niet alle organisatoren zijn hierdoor voldoende in de gelegenheid geweest om zich de centrale uitgangspunten van het debat helemaal eigen te maken. De afstemming tussen de verschillende fasen is zo niet optimaal verlopen. Naast de organisatoren van de verschillende fasen worden mensen ingehuurd voor specifieke taken. Voor een onderdeel van de oriëntatiebijeenkomst, voor de informatiemarkt en voor het publieke slotdebat nodigt het Platform dagvoorzitters uit. Vijf schrijvers worden ingehuurd om een verslag te maken van de discussies die op vrijdagavond gevoerd zijn. Zij ondersteunden daarmee het panel in het formuleren van de slotverklaring. Hoewel zij hun taak serieus namen en er naar vermogen invulling aan hebben gegeven, verloopt hun inpassing in de organisatie niet optimaal. De schrijvers ontmoeten de panelleden pas op de avond vóór het slotdebat, tijdens een heftige discussie die onder grote tijdsdruk gevoerd wordt. Hoewel zij in staat blijken een tekst te produceren die in de discussie met het publiek goed functioneert, is er te weinig tijd voor de schrijvers om de panelleden voldoende te kunnen doorgronden.

Voor een aantal van deze fricties kunnen gemakkelijk oplossingen gevonden worden. De bijzondere, heterogene samenstelling van het panel brengt echter ook voor de coördinator problemen met zich mee die moeilijker te controleren zijn. Als blijkt dat op 1 juni 1996, de dag van het slotdebat, ook de slotmanifestatie van de promotiecampagne *Nederland 2x zo mooi* gehouden wordt, ontstaat er zowel binnen het organiserend comité als binnen het panel en de begeleidingscommissie een stevige discussie over de gevolgen van deze samenloop van omstandigheden, en hoe hiermee om te gaan. In het overleg dat Van de Poll hierover met het Wereld Natuur Fonds (WNF) voert wordt besloten 'van de nood een deugd te maken' en tot een wederzijdse inbreng in elkaars activiteiten te komen. De voorzitter van het WNF zal tijdens het openbare debat in Zwolle telefonisch reageren op de concept slotverklaring, terwijl een vertegenwoordiging van het panel

spreektijd krijgt in het televisiedebat bij Slot Loevestein. Sommige panelleden kennen de wereld van de Nederlandse natuurontwikkeling goed, en kennen daardoor ook leden van de begeleidingscommissie persoonlijk. Er komt een correspondentie op gang tussen een panelid, enige leden van de begeleidingscommissie en het Platform, waarin het panelid bij de begeleidingscommissie steun zoekt voor zijn bezwaren tegen de telefonische reactie van het WNF en tegen deelname van panelleden aan het televisiedebat. Van de Poll hecht veel waarde, als bijdrage aan het maatschappelijk debat, aan de reactie van grote en toonaangevende organisaties als het WNF en Natuurmonumenten op de concept slotverklaring. Omgekeerd, ziet hij dit als een goede gelegenheid de slotverklaring onder de aandacht te brengen van de natuurorganisaties die op deze wijze openlijk reageren. Tevens voelt hij zich verantwoordelijk voor de onafhankelijke status van het panel dat geen onderdeel van een promotiecampagne van andere organisaties mag worden. Vanuit die verantwoordelijkheid formuleert het Platform een aantal voorwaarden voor participatie aan het televisiedebat. Uiteindelijk neemt het panel zelf een besluit over deelname aan het televisiedebat.

Op dat moment wordt het Platform geconfronteerd met de gevolgen van de veel eerder genomen beslissingen in het tijdspad. De discussie over de WNF-kwestie dreigt een te groot deel van de krap bemeten discussietijd te vergen. Van de Poll besluit tot een schriftelijke geen-bezwaar-procedure. Twee panelleden, pertinente tegenstanders van derheid van het panel maakt geen bezwaar tegen de voorgestelde plannen om een tweehoofdige delegatie naar het televisiedebat te laten gaan. Tegelijkertijd doet Van de Poll een voorstel over de samenstelling van de paneldelegatie die zal deelnemen aan het televisiedebat. In dit voorstel, dat door het panel wordt overgenomen, schuift hij bewust een niet-deskundige uit het panel naar voren, die in het televisiedebat namens het panel het woord zal voeren. Door te kiezen voor deze procedure is het mogelijk op vrijdag 31 mei de WNF-kwestie snel af te handelen. Anderzijds ontnemt deze procedure aan de tegenstanders die wel bezwaar hebben gemaakt de gelegenheid om in een plenaire discussie van het panel andere panelleden te overtuigen van hun standpunt. Het panel heeft besloten daar geen bezwaar tegen te maken. In deze fase van het proces van het debat is de hand van de regisseur bepalend aanwezig. Voor één van de panelleden vormt deze WNF-kwestie mede de aanleiding – maar niet de belangrijkste reden – om zich terug te trekken uit het panel.

2.3 De vrijheid van het panel

Een geschikte accommodatie voor het houden van een openbare discussie met een publiek van 150 tot 200 mensen, dat bovendien nog

aan een aantal andere eisen moet voldoen, moet een half jaar van tevoren gereserveerd worden. Zo zijn er meer besluiten die vanuit organisatorisch oogpunt in een vroeg stadium genomen moeten worden, die tegelijkertijd de ruimte voor het panel om zelf invloed uit te oefenen op de programmering van het debat inperken. Het probleem, of de kunst, is om een goede balans te vinden tussen de vrijheid van het panel om een eigen koers te varen en de inperking van deze vrijheid door het organiseren van de randvoorwaarden. Zou er ook een strak draaiboek geweest zijn dan was de programmatische bewegingsvrijheid van het panel nog verder ingeperkt. Binnen bepaalde grenzen is het proces toch open geweest. Tussen de verschillende bijeenkomsten van het panel kwamen de organisatoren van de verschillende fasen bijeen en stelden het programma steeds bij.

Gedurende het hele proces van het debat over natuurontwikkeling is er een spanning voelbaar geweest tussen de vrijheid van het panel en de eisen van organiseerbaarheid. Deze aan het panel toegezegde vrijheid hangt nauw samen met de zelfstandige, vrije rol die aan *lerenden* in open, probleemgestuurde leerprocessen wordt toegekend.

Tijdens een discussiebijeenkomst op 22 mei 1995 in Maastricht kreeg het debat over natuurontwikkeling voor een belangrijk deel zijn concrete vorm. Aan deze discussie namen, behalve de coördinator van het Platform en een medewerker van PWT, enkele medewerkers van de Universiteit Maastricht deel. Deze discussie over de vorm van het debat heeft haar uitgangspunt in de ervaringen die in diverse landen zijn opgedaan met betrekking tot participatie van burgers in besluitvorming rond wetenschappelijke en technologische ontwikkelingen. De ervaringen met de consensusconferenties in Denemarken zijn voor het Rathenau Instituut, waarbij het Platform is ondergebracht, een belangrijke inspiratiebron geweest. Daarnaast spelen natuurlijk de eigen ervaringen van het Rathenau Instituut en het Platform met verschillende debatsactiviteiten, waaronder de debatten over genetische manipulatie van dieren en over voorspellend genetisch onderzoek, een belangrijke rol.

Het debat krijgt de voorlopige vorm van een zes-fasen proces. Het panel kan na (1) het verzamelen van informatie, (2) werkgroepen vormen rond door het panel zelf te definiëren onderzoeksvragen. Het panel kan dan volgens de oorspronkelijke opzet (3) een eigen werkbudget aan dit onderzoek besteden. Na afronding van dat onderzoek (4) rapporteren de werkgroepen aan elkaar, om na (5) een kritische evaluatie en discussie met het publiek, (6) een einddocument te produceren.

In de discussie op 22 mei 1995 over de vorm het debat wordt primair vanuit het proces gedacht en worden bewust allerlei organisatorische randvoorwaarden en beperkingen in eerste instantie buiten beschou-

wing gelaten. In het uiteindelijke vier-fasen-model zijn wel enkele beperkingen aangebracht. Het panel zal niet beschikken over een eigen werkbudget, en de tijd die het hele proces mag beslaan wordt aan banden gelegd en nader bepaald op vier maanden. Vervolgens wordt de vrijheid van het panel om haar eigen onderzoeksstrategie te formuleren ingeperkt doordat het Platform de veldstudies als derde fase opneemt in het programma, en bovendien het aantal natuurontwikkelingsprojecten waar het panel uit kan kiezen beperkt tot vier. Voor elk van de door het panel te bezoeken gebieden moet immers het bezoek worden voorbereid (rondleiding, gesprekken met initiatiefnemers en projectleiders, maar ook met tegenstanders en andere betrokkenen). Behalve deze inperkingen is de structuur van dit open leerproces overeind gebleven.

Als het panel op 8 en 9 maart 1996 in Garderen voor het eerst bij elkaar komt, liggen alleen de contouren van het thematische veld waarbinnen het debat zich zal bewegen vast: *Natuurontwikkeling: waarom en hoe?* De kennismakingsronde aan het begin van de oriëntatiebijeenkomst is tevens een inventarisatie van de diverse deskundigheden die in de groep aanwezig zijn. De discussie tussen het panel en de externe deskundigen, die op uitnodiging van de organisatoren lezingen hebben gehouden, staat in dienst van het formuleren (door het panel) van de centrale problemen die bij natuurontwikkeling aan de orde zijn. De simulatie over Midden-Groningen op de tweede dag van de oriëntatiebijeenkomst is een werkvorm die enerzijds bijdraagt aan het zicht krijgen op die centrale problemen, terwijl zij anderzijds de deelnemers in staat stelt hun eigen ervaringen, kennis en deskundigheid in te brengen. De informatiemarkt kan in het verlengde van de oriëntatiebijeenkomst gezien worden als een verdere verheldering van de centrale problemen waar in de slotverklaring een antwoord op gegeven moet worden. De veldstudies in vier groepen geven handen en voeten aan een abstracte discussie. De rapportage over de veldstudies vindt voornamelijk schriftelijk plaats via de gebundelde verslagen van de veldstudies. De belangrijkste leermomenten uit de veldstudies worden door de panelleden ingebracht in de discussie over het formuleren van de slotverklaring.

W.E. Bijker onderstreept tijdens de oriëntatiebijeenkomst in Garderen de principiële openheid van het proces en de daaruit voortvloeiende vrijheid van het panel om zelf invloed uit te oefenen op dat proces. Als het panel zou besluiten morgen verder te gaan op Schiermonnikoog, zegt Bijker, plaatst dat besluit de organisatie weliswaar voor een logistiek probleem, maar in principe zou het panel de vrijheid hebben om een dergelijk besluit te nemen. Geen van de panelleden overweegt serieus om op Schiermonnikoog verder te gaan. Wel blijken enkele panelleden moeite te hebben met de simulatie over Midden-Groningen die voor de tweede dag op het programma staat. De heftige discussie die hierover ontstaat had zeer wel tot gevolg kunnen hebben dat het

panel had besloten om de simulatie niet te doen. Dat zou vervelend zijn geweest voor de organisatoren, omdat zij de nodige tijd in de voorbereiding hadden gestoken en omdat zij een tiental adviseurs, die direct bij Midden-Groningen betrokken zijn, hadden uitgenodigd. Deze mensen waren bereid een hele zondag naar Garderen te komen, ter beschikking te staan van het panel tijdens de simulatie en de simulatie na te bespreken vanuit hun eigen concrete ervaringen met het project. Niet iedereen zou zaterdagavond afgebeld kunnen worden en een aantal zou voor niets naar Garderen zijn gekomen. De tegenstanders van de simulatie verwerven uiteindelijk geen meerderheid in het panel waardoor de organisatie de simulatie niet heeft geschrapt.

De wens van de panelleden om tijdens de bijeenkomsten meer tijd in te ruimen voor discussie heeft geleid tot aanpassingen in de concept plannen voor de informatiemarkt. Aan het begin, en aan het einde van de dag, wordt daar tijd voor vrijgemaakt. De ruimte voor het panel om meer tijd voor discussie te nemen is echter maar beperkt. Afgezien van de tijd die nodig is om de schriftelijke informatie te lezen. Hiermee is ook het tijdsbeslag gegeven dat deelname aan het panel van de leden vergt. Het inlassen van een extra dag of extra weekend, tussen de veldstudies en de slotbijeenkomst is dan ook niet mogelijk. Ook het substantieel vervroegen van de aanvangstijd van de discussie op vrijdag 31 mei blijkt niet mogelijk te zijn vanwege agendaproblemen van enkele panelleden.

Het panel neemt zelf het initiatief om vier panelleden, van iedere veldstudiegroep één, tussentijds (op 13 mei 1996) bij elkaar te laten komen om zich te buigen over de stelling(en) die ieder panellid individueel heeft geformuleerd. Het resultaat van dit overleg is de *kapstok* die op vrijdag 31 mei het uitgangspunt vormt voor de discussie over de formulering van de slotverklaring. Op deze avond is het gevoel te weinig tijd voor discussie te hebben gehad bij een deel van het panel echt nijpend. De organisatie schrapt de presentaties van de veldstudies en ook wordt maar kort stil gestaan bij de kwestie van de deelname aan het televisiedebat. De panelleden hoeven niet zelf een verslag te maken. Een team van schrijvers neemt het concrete schrijfwerk op zich. Desnoods schrijven zij de hele nacht door. Toch komt het panel die vrijdagavond onder grote tijdsdruk te staan. Bijker ziet zich als (technisch) voorzitter van deze paneldiscussie gedwongen een hoog tempo aan te houden. Het panel corrigeert hem regelmatig op concrete voorstellen. Veel punten worden, als enigszins duidelijk is in welke richting het panel denkt, door Bijker als redactionele punten naar de schrijvers verwezen.

Als om kwart over twaalf 's nachts de plenaire discussie over de stellingen wordt afgesloten heeft één van de panelleden zich al voor de nacht teruggetrokken. De volgende ochtend is er te weinig tijd voor de panelleden om de slotverklaring goed te lezen. De discussie beperkt

zich daarom tot de conclusies waarmee de panelleden geen probleem hebben. Het panel maakt vervolgens een bewonderenswaardige omslag en maakt in de discussie met het publiek een homogene en solide indruk. De onvrede over het hoge tempo en het gebrek aan tijd om zich de slotverklaring eigen te maken komen echter tijdens de besloten beraadslaging van het panel na het debat met het publiek, waarin ze de definitieve slotverklaring op stellen, weer naar boven. Hoewel de slotverklaring tijdens het publieke slotdebat goed gewerkt heeft, hebben enkele panelleden moeite het voorliggende document als *hun* verklaring te zien. De discussie gaat over de *status* van het stuk. Niet alle panelleden zijn op dat moment bereid de slotverklaring te onderschrijven. De status van het stuk die dan nog overblijft is die van *het resultaat van een proces dat de 32 panelleden hebben door-gemaakt*. Er wordt een formulering afgesproken die bij de slotverklaring aan zal geven welke positie de leden van het panel ten opzichte van dit document innemen.

Achteraf gezien blijkt het tijdpad van het hele traject, maar vooral de discussietijd voor het panel, te krap bemeten. Meer tijd voor discussie zou echter de druk waaronder het panel zich geplaatst voelde, maar voor een deel hebben opgelost. Deze druk ontstond op het moment dat besluiten genomen moesten worden over de concrete tekst van stellingen en conclusies, resulterend in een slotverklaring waarvoor ieder panellid medeverantwoordelijkheid draagt. De druk als zodanig hoeft geen probleem te zijn. Het wordt pas problematisch als panelleden gaan afhaken, het niet meer kunnen volgen. Dat moet de organisatie vermijden.

Meer tijd is niet noodzakelijkerwijs de beste of enige oplossing. Een andere temporele ordening van de verschillende elementen van het debat kan de drukverdeling anders doen uitvallen, zonder direct meer klok- of kalendertijd te vergen of te genereren. Zo zou bijvoorbeeld een ontkoppeling van het publieke slotdebat en het vaststellen en aanbieden van de slotverklaring een heel andere situatie opleveren. Als dit publieke debat eerder in het proces had plaatsgevonden, was uiteraard haar functie anders maar niet minder waardevol geweest. Het panel had onder andere haar ideeën kunnen toetsen aan het publiek en had meer tijd gehad om de inbreng uit het publiek te verwerken.

2.4 De heterogeniteit van het panel

De heterogeniteit van het panel is misschien wel het meest onderscheidende kenmerk van dit debat over natuurontwikkeling. Zowel leken als deskundigen maken, samen met een derde categorie, betrokkenen of belanghebbenden, deel uit van het panel. Hierin onderscheidt dit debat zich van bijvoorbeeld de Amerikaanse *citizens jury's*,

van de Deense consensusconferenties of van het debat *voorspellend genetisch onderzoek* dat door het Platform Wetenschap en Ethiek is georganiseerd.

De keuze voor een heterogeen panel betekent niet dat het onderscheid tussen leken en deskundigen ontkend wordt. In het debat wordt bewust a priori geen onderscheid gemaakt tussen *leken* en *deskundigen*. Deze keuze berust op een kritische analyse van de rol die wetenschap en wetenschappelijke expertise in onze samenleving is gaan spelen. Deskundigen spelen een prominente rol in relatief gesloten planvormingsprocessen. Ingrijpende plannen worden onderbouwd door wetenschappelijk onderzoek. De cognitieve autoriteit die in onze maatschappij met wetenschap verbonden is legitimeert dergelijke beleidsvormende procedures en verwijst de leek naar de inspraakprocedure. Het onderscheid tussen leken en deskundigen is gebaseerd op een vermeende superioriteit van wetenschap ten opzichte van andere vormen van kennis en ervaring. De doorwerking hiervan in politieke en maatschappelijke besluitvormingsprocessen is nadelig voor een brede gedachte- en oordeelsvorming over maatschappelijke en normatieve aspecten rond wetenschappelijke en technologische ontwikkelingen. Debatsvormen waarin een centrale rol wordt toegerekend aan lekenpanels, die een mening moeten vormen op basis van informatie aangeleverd door deskundigen, bevestigen het onderscheid tussen leken en deskundigen. Zij versterken de maatschappelijke doorwerking van het onderscheid eerder dan dat zij bijdragen aan een overbrugging ervan.

Het resultaat van de discussie op 22 mei 1995 in Maastricht over de vorm van het debat, is het besluit om voor dit debat over natuurontwikkeling een panel samen te stellen dat zowel uit leken als uit deskundigen bestaat. Deze keuze wordt later door het Platform bevestigd en door de begeleidingscommissie ondersteund. Het panel zal bestaan uit mensen met verschillende achtergronden met ieder hun eigen deskundigheid. Alle deskundigheden die vertegenwoordigd zijn in het panel hebben dezelfde waarde.

Het samenbrengen van leken en deskundigen in één panel dat zich gedurende een aantal maanden intensief met natuurontwikkeling zal bezig houden, kan leiden tot verschuivingen in de relatieve (uitgangs)posities van leken, betrokkenen en deskundigen binnen het panel. De heterogeniteit van het panel is gedurende het hele proces van het debat een punt van aandacht geweest. De uitgangspositie van de panelleden is aan het begin van het debat heel verschillend. Deskundigen en betrokkenen beginnen met een voorsprong, omdat zij beroepsmatig of als belanghebbende meer met natuurontwikkeling bezig zijn geweest. Zij kennen diverse argumenten voor en tegen, en hebben zich het vakjargon waarin de discussie gevoerd wordt, eigen gemaakt. De mensen die als deskundige op het gebied van natuur-

ontwikkeling gezien worden, zullen sterker zijn in het debat. Zij hebben bijvoorbeeld eerder hun argumenten en voorbeelden klaar, zij kunnen zich beroepen op wetenschappelijke termen en wetenschappelijke kennis die anderen niet hebben (en dus ook niet kunnen controleren). Zij nemen gemakkelijker deel aan discussies en kunnen die discussies domineren. In de praktijk schrijven zij veel over aan de natuur gerelateerde onderwerpen. In een heterogeen panel wordt van zowel deskundigen als leken verwacht dat zij proberen die verschillen in uitgangspositie te overbruggen. Er is echter geen reden om aan te nemen dat dat vanzelf gaat of dat iedereen daar even goed in zal slagen. In de vormgeving van het debat is hier door de organisatoren op verschillende manieren op geanticipeerd door voorwaarden te scheppen die ertoe moeten bijdragen dat de leken in het panel zich in voldoende mate kunnen manifesteren.

Bij de samenstelling van het panel heeft het Platform ervoor gekozen om de helft van het panel te laten bestaan uit panelleden, die op basis van hun brieven als leek gekwalificeerd werden. De andere helft van het panel zou bestaan uit een gelijk aantal betrokkenen en deskundigen. Tijdens de diverse bijeenkomsten van het panel hebben deskundigen en leken gelijke kansen en middelen gekregen om hun kennis, ervaring en deskundigheid in de discussies in te brengen. Deskundige panelleden hebben bijvoorbeeld niet de gelegenheid gekregen om lezingen te geven voor de rest van het panel, omdat de lezing een vorm is die de kennis die daarin gepresenteerd wordt privilegieert. Naast hele praktische argumenten heeft dit punt ook een rol gespeeld in het besluit om het panel bij het schrijven te laten ondersteunen door een team van schrijvers. De schrijvers hadden de opdracht niet te discrimineren tussen argumenten die door deskundigen en argumenten die door leken waren ingebracht. De aanwezigheid van de schrijvers zou kunnen voorkomen dat deskundigen in de eindfase van het debat de pen of de tekstverwerker grijpen, omdat de druk toeneemt en concrete teksten geschreven moeten worden die uiteindelijk de slotverklaring zullen vormen.

Binnen het panel zelf is de relatie tussen leek en deskundige ook steeds een aandachtspunt geweest. Al tijdens de eerste dag van de oriëntatiefase merkte één van de (leken-)panelleden op dat het niveau van deskundigheid van sommige panelleden te hoog is. Andere leden van het panel zouden hierdoor ondergesneeuwd raken. Enkele panelleden tekenen expliciet protest aan tegen de dwang die zij ervaren om de discussie in het wetenschappelijke jargon te moeten voeren. Toch concludeert het panel tijdens de informatiemarkt al dat de heterogene samenstelling van het panel juist de kracht van het panel en de slotverklaring kan zijn.

In de regelmatig terugkerende discussie over de voorbereiding van de slotverklaring hebben enkele leken er op gelet dat de inhoudelijke

discussie over de slotverklaring binnen het complete panel plaatsvindt. Procedurevoorstellen om enkele panelleden inhoudelijk voorwerk te laten doen hebben het niet gehaald. De opdracht aan de vier groepscoördinatoren, die zich op 13 mei 1996 over de stellingen buigt, beperkt zich expliciet tot het groeperen en ordenen van de stellingen. Zij worden niet geacht 'iets inhoudelijks te doen'. De *kapstok* gaat echter wel verder dan het ordenen van de stellingen die door de panelleden individueel op papier zijn gezet. Aan het begin van de discussie op vrijdagavond 31 mei geven enkele panelleden aan dat de *kapstok* te ver verwijderd is van de ingebrachte stellingen. Veel panelleden vinden het echter een goed uitgangspunt voor een verdere discussie. De status van de *kapstok* wordt op dat moment expliciet ter discussie gesteld.

Van de Poll heeft in zijn voorstel over de samenstelling van de kleine delegatie van twee personen die zal deelnemen aan het televisiedebat bewust niet voor een deskundig panellid gekozen. Eén van de overwegingen hierbij is geweest om ook naar de buitenwereld te benadrukken dat in dit panel deskundigen geen geprivilegieerde positie innemen. Een panellid, dat aan het debat begint als leek, is dat aan het einde van het proces niet meer en is in staat namens het panel het woord te voeren.

De constatering dat het onderscheid tussen leken en deskundigen gedurende het hele proces een rol heeft gespeeld wil niet zeggen dat er geen verschuivingen hebben plaatsgevonden. De verhouding tussen *de verschillende soorten* panelleden lijkt in de laatste fase anders dan tijdens de eerdere fasen. In het begin van het debat zijn de deskundigen weliswaar nadrukkelijk aanwezig geweest, maar na de simulatie over Midden-Groningen en in de volgende fasen, valt het onderscheid in deelname tussen leken en deskundigen grotendeels weg. In de loop van het debat wordt het voor de organisatoren steeds minder duidelijk wie op papier nu de leek is en wie de deskundige. Nieuwe onderscheidingen treden op de voorgrond, bijvoorbeeld die tussen de panelleden die vaak het woord nemen en de mensen die dat wat minder snel doen. Soms wordt dit onderscheid gekoppeld aan het deskundig-zijn en het leek-zijn. Bij het herlezen van de schriftelijke informatie over de achtergronden van de panelleden, blijken dit overhaaste conclusies te zijn.

Aan het einde van het debat lijken de verhoudingen van het begin weer terug te komen. Enkele van de deskundigen voeren tijdens de discussies van het panel duidelijk de boventoon. Staat er voor hen iets op het spel? Misschien spreekt men ze in hun dagelijks professioneel leven nog aan op het eindproduct van het debat. Bij de meeste betrokkenen en leken zal dat niet het geval zijn. Gaat de slotverklaring door de aanwezigheid van deskundigen toch erg lijken op al bestaande stukken over natuurontwikkeling? De bijlagen van de slot-

verklaring lijken hier wel op te wijzen. Eén van de leken vraagt zich bij het bespreken van de *kapstok* af of 'wij [het panel] wel zo deskundig moeten willen zijn, om die getallen toe te voegen.'

Ondanks de ingebouwde spanning tussen leken, betrokkenen en deskundigen hebben weinig panelleden zich teruggetrokken. Vier panelleden hebben de laatste fase van het debat niet meer bijgewoond. Een leek heeft zich om persoonlijke redenen vóór de informatiemarkt terug getrokken. Twee betrokkenen kunnen om persoonlijke redenen de veldstudies en de slotbijeenkomst niet meemaken. Een deskundige heeft zich na de veldstudies maar vóór het slotdebat, terug getrokken uit onvrede met het debat. Hij vindt dat het panel niet zorgvuldig genoeg is voorgelicht over het rijksbeleid en over ecologisch onderzoek. De overige panelleden reageren met onbegrip en boosheid. Dit is een aanwijzing voor de kracht van de groepsprocessen die het panel tot één geheel smeedden. De boosheid in het panel over deze handelwijze geeft aan dat andere panelleden er wel in geslaagd zijn de verschillen in uitgangspositie grotendeels te overbruggen en het proces en de slotverklaring tot de hunne te maken.

2.5 Publiek debat?

Naar aanleiding van het publieke debat *Voorspellend genetisch onderzoek* ontspint zich begin 1995 in de dagbladen een korte polemiek. Deze vindt zijn oorsprong in de irritatie van enkele journalisten over de rol die zij bij het publieke debat krijgen toebedeeld. Bovendien besteedt het Platform in de berichtgeving uitsluitend aandacht aan het onderwerp van het debat en niet aan het proces of de vorm van het debat als experiment.

Met deze ervaringen nog vers in het geheugen, speelt in de discussies medio mei 1995 over de vormgeving van het debat het punt van de media een belangrijke rol. In dit debat over natuurontwikkeling wil het Platform in de pers ook graag aandacht voor het debat als zodanig. Om dat te bereiken is het nodig om het debat als proces toegankelijk te maken voor journalisten en ze 'een blik in de keuken te laten werpen'.

In de discussies wordt al snel duidelijk dat een ongelimiteerde openstelling van alle bijeenkomsten en activiteiten van het panel op gespannen voet staat met de relatieve rust en beslotenheid die het panel nodig heeft. Zij moeten zich immers, binnen de krap bemeten tijd, een mening over natuurontwikkeling vormen en tot een slotverklaring komen. Niet alle bijeenkomsten zijn even geschikt om door de pers bijgewoond te worden. Nog afgezien van de vraag of de verschillende bijeenkomsten voldoende nieuwswaarde hebben. De oriëntatiebijeenkomst bijvoorbeeld, waar de panelleden elkaar voor het eerst

ontmoeten, ziet de organisatie als een bijeenkomst waar de aanwezigheid van journalisten nadelig is voor het proces binnen het panel. De informatiemarkt daarentegen heeft een veel opener karakter en toereert daardoor de aanwezigheid van vertegenwoordigers van de media. Bij de veldstudies biedt bijvoorbeeld de receptie weer mogelijkheden. Tijdens de voorbereiding van de vier veldstudies blijkt bovendien dat de relatie tussen de initiatiefnemers van natuurontwikkelingsprojecten en de lokale of regionale pers soms is verstoord. Bij het Grensmaasproject is dit geen probleem, maar bij Goudplevier wil de beheerder alleen meewerken als er bij de excursie in het gebied geen journalisten aanwezig zijn. Clausman, die de veldstudie Bentwoud organiseert, is als ambtenaar van de provincie Zuid-Holland betrokken bij het plan voor het Bentwoudgebied. Hij nodigt de pers niet uit bij de veldstudie om 'geen slapende honden wakker te maken'. Alleen in Gaasterland zijn enkele journalisten aanwezig, waarvan er twee een stukje schrijven in de respectievelijke dagbladen. De werk-bijeenkomst van het panel op 31 mei – hier moet het panel de slotverklaring schrijven – leent zich niet voor openstelling voor de pers. 1 Juni is al gepland voor een openbare discussie over de concept slotverklaring.

Behalve het geheel of selectief open stellen van de verschillende bijeenkomsten voor de pers is er ook een andere manier overwogen om het proces *open* te maken. Gedacht is aan de mogelijkheid twee of drie journalisten uit te nodigen om het proces van binnenuit te volgen, op alle bijeenkomsten aanwezig te zijn en deel uit te maken van de groep organisatoren. Wat zij in de keuken van het panel zagen en hoorden zouden zij regelmatig kunnen publiceren of opsparen en aan het einde van het debat een artikel schrijven. Dit is een optie gebleven. De mogelijkheden zijn onderzocht maar hebben niet tot het gewenste resultaat geleid.

De respons van de media op het *publieke* debat over natuurontwikkeling bevestigt in grote lijnen de ervaringen van het Platform en PWT in voorgaande debatten. De beperkte respons en de moeilijkheden die de organisatoren ondervinden om de pers op de been te krijgen dempt de gekoesterde ambities en dringt ze in de loop van het proces naar de achtergrond. Over de inspanningen die de organisatoren verricht hebben in de richting van de media heeft PWT een evaluatierapport laten verschijnen. Het resultaat van de gezamenlijke inspanningen is echter dat het *proces* van het debat gesloten is gebleven voor de media. De beperkte mediabelangstelling die er is geweest bij de verschillende bijeenkomsten is vooral gericht op de inhoud van het debat. Enkele journalisten die op de informatiemarkt in Wageningen zijn, maken met de daar aanwezige organisaties afspraken voor interviews op een ander tijdstip. De journalisten die bij de veldstudie in Gaasterland aanwezig zijn, schrijven met name over de natuurontwikkelingsproblematiek in dat gebied.

Ook op 1 juni 1996, de dag van het publieke slotdebat, is het proces binnen het panel gesloten gebleven voor de media. De geëmotioneerde discussies over de, door de schrijvers in de loop van de nacht geschreven, slotverklaring vinden in de beslotenheid van het panel plaats, meteen na het ontbijt. Daarna sluit het panel, anticiperend op de confrontatie met het publiek in de grote zaal, de gelederen en maakt tijdens de openbare discussie een robuuste indruk. In de lunchpauze, in de discussie na afloop van het publieke debat en tijdens de nabespreking na de officiële sluiting van het debat, blijkt die robuustheid toch nog zeer fragiel te zijn. Deze besprekingen van het panel vinden echter achter gesloten deuren plaats, in het bijzijn van de organisatoren. De enige toegang tot de keuken van het panel is nu nog het lezen van de geschreven informatie. Zoals de kroniek, diverse evaluatierapporten en de verschillende publicaties van het publieke debat over *Natuurontwikkeling: waarom en hoe?*. Het organiseren van het groepsleerproces binnen een zo heterogeen samengesteld panel en het gelijktijdig genereren van media belangstelling om zodoende dat leerproces te verbreden tot een maatschappelijk leerproces is niet goed gelukt.

2.6 Tot slot

Het organiseren van het debat over natuurontwikkeling is een leerzame ervaring geweest. Het korte tijdspad en de beperkte discussietijd hierin hebben een stempel gedrukt op het panel. Niet zozeer op de kwaliteit van de slotverklaring maar wel de mate waarin het panel zich, onder grote tijdsdruk, de slotverklaring eigen heeft moeten maken. Met een andere temporele verdeling van de elementen van het debat kan de drukverdeling anders gedoseerd worden.

Het publieke slotdebat op 1 juni 1996 heeft een dubbele functie gehad. Enerzijds was het bedoeld als een instrument om het debat te verbreden van het panel naar een breder publiek. Naast deze extern gerichte functie heeft het openbare debat in Zwolle een veel belangrijker, interne functie gehad als een soort snelkookpan voor het groepsproces. Het publieke slotdebat dwingt het panel om op vrijdagavond 31 mei, keuzes te maken en knopen door te hakken. De druk in de snelkookpan is tussen vrijdagavond en zaterdagochtend misschien iets te hoog opgelopen doordat er te veel redactionele kwesties, onder tijdsdruk, naar de schrijvers en de eindredactie verwezen moesten worden. Het principe van een dergelijk onvermijdelijk eindpunt voor een discussie is echter niet slecht: het intensificeert het groepsproces. Het probleem is om die druk juist te doseren binnen een altijd in tijd beperkt traject.

Zoals al eerder geconstateerd is de aandacht die de media aan het (slot)debat heeft besteed, beperkt. Het is echter belangrijk om de

externe effecten van het debat niet alleen te meten in termen van aanwijsbare en dus meetbare aandacht die de media voor het debat heeft of in termen van aanwijsbare effecten in politieke besluitvormingsprocessen. Ook de *stille* doorwerking in allerlei organisaties, als ministeries of organisaties op het terrein van natuurbehoud, is belangrijk. Dit zijn effecten die niet te meten of te kwantificeren zijn, maar die in hun doorwerking mogelijk duurzamer zijn dan de vluchtige, kortetermijnaandacht in de media.

Op 1 juni 1996 sluit Van de Poll met de openbare bijeenkomst in de Nieuwe Buitensociëteit in Zwolle, het debat over natuurontwikkeling officieel af. Toch eindigt het proces van het debat op dat moment niet. Het debat wordt op 6 november 1996 in de vorm van een evaluatiebijeenkomst, in het gebouw van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen in Amsterdam, voortgezet. Onder de genodigden bevinden zich vertegenwoordigers van politieke partijen en beleidsmedewerkers van relevante ministeries. En nu, een jaar later, sluit het debat met het verschijnen van dit boek. De organisatie wil met deze publicatie bijdragen aan de ontwikkeling van de maatschappelijke oordeelsvorming over natuurontwikkeling. Daarnaast kan deze informatie een bijdrage leveren aan het ontwikkelen van een vorm waarin ingrijpende beleidsvoornemens op wetenschappelijk en cultureel gebied getoetst kunnen worden.